

події початку ХХ ст. вимагали рішучих кроків у створенні незалежної української держави.

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1; Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2001. – 488 с.
2. Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 23 – 46. Див детальніше: Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.): Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – С. 254 – 398.
3. Цит. за: Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 9.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – С. 372.
5. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 285.
6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 249.
7. Цит. за: Реєнт О.П. Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8 – 15 вересня 1917 р.) (21 – 28 вересня н.ст.). – К., 1994. – С. 4.
8. Реєнт О.П. Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8 – 15 вересня 1917 р.) (21 – 28 вересня н.ст.). – С. 8.
9. Там само. – С. 8 – 9.
10. Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 39.
11. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Пер. з англ. Г. Касьянов. – К., 1998. – С. 390.

Катерина Двірня
(м. Київ)

ЛЮДМИЛА МИХАЙЛІВНА КУЧИНСЬКА – ДРУЖИНА ТА СОРАТНИК М.П. ДРАГОМАНОВА

Розкрито основні періоди життя дружини Драгоманова, її роль та місце в його житті й творчості.

Раскрыты основные периоды жизни жены Драгоманова, ее роль и место в его жизни и творчестве.

Вивчення родинних зв'язків сім'ї М.П. Драгоманова – визначного українського діяча з всесвітнім іменем, є актуальною науковою проблемою. Наразі відсутнє цілісне дослідження родинних зв'язків Михайла Петровича, як і не досліджено життєдіяльність найближчої йому людини – дружини. Про неї знаходимо лише біографічні дані в енциклопедичних словниках, а також у спогадах та листах найближчого оточення Драгоманових.

В основу цієї публікації покладені матеріали переписки Людмили Михайлівни Драгоманової з Михайлом Павликом та спогади друзів, що дає можливість подати її як особистість, а також показати громадський подвиг дружини М. Драгоманова у служінні Батьківщині, сім'ї та родині, національній ідеї, яку вона поділяла з чоловіком. Опрацьовуючи архівні матеріали, ми робимо спробу дати оцінку ролі та особистому внеску Людмили Драгоманової у збереження творчого надбання її чоловіка та його бібліотеки, а також висвітлити долю архіву М.П. Драгоманова.

Драгоманова (Кучинська) Людмила Михайлівна народилася у 1842 р. в м. Гадяч, що на Полтавщині. Вийшла заміж за Михайла Драгоманова в 1864 р., а 17 жовтня 1865 р. народила доньку Лідію. З часу одруження і до кінця життя Людмила Михайлівна стала коханою дружиною, співробітницею, другом та помічницею Михайла Петровича, а водночас турботливою та люблячою мамою для дітей та родини.

Вона була вродливою, надзвичайно талановитою та здібною від природи жінкою. Ще до одруження виступала на сцені, відзначилася своїм талантом у трагічних ролях, як наприклад, у ролі Катерини в драмі Островського «Гроза». Поєднавши свою долю з Драгомановим, вона поділяла його політичні погляди і незабаром увійшла до київської «Старої громади», активно працювала у недільних школах. У першій половині 70-х рр. Людмила Михайлівна стала ініціатором створення та діяльності Товариства денних притулків-шкіл у Києві. Перший такий притулок для дітей робітників було організовано на Львівській вулиці біля Вознесенської церкви.

Захоплення українознавством та українською мовою були виявом її великої любові до України. Допмагаючи чоловікові у підготовці його праць до друку, вона робила переклади для російських видавництв та часописів з метою ознайомлення та вивчення історичної минувшини України. У 1874 р. разом з чоловіком вона надрукувала статтю «Народні говірки й місцевий елемент в освіті», яка побачила світ на сторінках «Вісника Європи».

У середині 70-х рр. XIX ст. відчутним був інтерес з боку органів влади до родини Драгоманових, адже вони звернули на себе увагу активною політичною діяльністю, а особливо журнальними статтями у вказаному вище виданні з проблем внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії. Незабаром Михайло Драгоманов став однією з перших жертв хвилі репресій проти українського руху і за особистим наказом Олександра II в 1875 р. був звільнений з Київського університету. Наступного року М.П. Драгоманов їде за кордон до Женеви. Дружина емігрує разом з ним і залишається соратницею та помічницею на весь період еміграції. І надалі вона розділятиме з ним і радість, і горе, і всі негаразди, що зустрінуться на життєвому шляху, стане першим співробітником і помічником у літературно-науковій та громадсько-культурній діяльності чоловіка. В еміграції родина Драгоманових поповнилася: в 1878 р. Людмила Михайлівна народила доньку Аріадну, а в 1884 р. на світ з'явився син Світозар.

Перебуваючи за кордоном, Михайло Драгоманов та його дружина вели постійну переписку, особливо з громадівцями. З 1878 до 1882 р. Драгоманов видавав у Женеві збірник «Громада», перший модерний політичний журнал, а також брошури українською, російською та західноєвропейськими мовами. Найближчими співробітниками Драгоманова в цей період були С. Подолинський, М. Павлик, Ф. Вовк та Я. Шульгін, що деякий час навіть жили у Женеві. Вони були частими гостями у Михайла Петровича, а інколи навіть тимчасово мешкали у сім'ї Драгоманових. Гостинно приймала до своєї оселі Людмила Михайлівна дружину В. Антоновича Варвару Іванівну Антонович, коли остання перебувала в Женеві [1].

Доля багатьох емігрантів була подібною до долі М.П. Драгоманова. Так, щоб уникнути арешту, в 1879 р. М. Павлик емігрував до Швейцарії, деякий час жив у Франції. У 1883 р. М. Павлик повернувся до Львова та продовжував видавничу діяльність, однак перебував під постійним наглядом австро-польської влади. Він високо цінував роботу Драгоманова, був послідовником його ідей та постійним кореспондентом поряд з І. Франком та О. Терлецьким. На цей час женецькі видання, а особливо журнал «Громада», були профінансовані громадівцями, а також меценатами з України. Це були гроші молодого Шульгіна, який успадкував від батька 10 – 15 тис. руб. Він віддав ці гроші малоросійському гуртку, а той, в свою чергу, Драгоманову на видання «Громади» [2]. У березні 1883 р. Симиренко передав для М.П. Драгоманова в Женеву 800 руб. [3].

1886 рік став тяжким етапом випробувань для М.П. Драгоманова та його родини. Саме в цей час наступив розрив між Драгомановим та «Старою громадою». Громада відмовилася від подальшого фінансування закордонних видань Драгоманова, побоюючись того, що його активна політична діяльність за кордоном, революційність та радикалізм можуть призвести до протиукраїнських репресій. Від Драгоманова відійшли соратники, звинувачуючи його навіть у зраді. Ця ситуація вплинула на поступове відмежування останнього від російського революційного світу, а родина опинилася у страшній матеріальній скруті. Обставини змусили його прийняти запрошення кафедри загальної історії в щойно організованому першому Болгарському вищому училищі, майбутньому Софіївському університеті. Даючи згоду працювати три роки, М.П. Драгоманов спочатку виїхав до Софії сам, без родини, і навіть без книг та паперів, побоюючись тиску на Болгарію з боку Росії. Дійсно, скоро болгарські газети повідомляли, що російський уряд висловив незадоволення з приводу надання Болгарією притулку російському політичному вигнанцю. У 1891 р. російський уряд знову поставив питання перед Болгарією про необхідність вигнання політично небезпечного емігранта. Весь цей тяжкий час дружина М.П. Драгоманова переймалася його проблемами, а також проблемами дітей, адже найменшій дитині – сину Світозару – виповнилося лише сім років. Пройде час і син повернеться до Києва, стане економістом, а протягом 20 – 30-х років – професором вищих шкіл у Києві. Однак, так як колись і його батько, у 30-х роках ХХ ст., за доби сталінщини, він буде усунутий від роботи як «небажаний елемент», а з 1943 р. стане емігрантом.

Найтрагічнішою подією у житті родини Драгоманових, а особливо Людмили Михайлівни, стала смерть її коханого чоловіка. Цього дня до неї надійшли сотні листів співчуття як, наприклад, лист С. Кравчинського з Лондона, де він крізь сльози писав: «Який розум згас, яке серце... Від нього тепер Ви одні нам залишилися. Ви та його книги і писання, в яких вилив він чисту велику душу...» [4].

Тяжко переживали втрату рідні, особливо діти і його дружина, студенти та колеги по роботі, соратники та друзі. 17 червня 1895 р. А. Хванько написав листа до М. Павлика з приводу смерті Драгоманова, де сказав такі глибокі та болючі слова: «Не стає ані сліз, ані слів. Бідна Україна! Сиротами zostаються українці, помер їх батько. Після Тарасової смерті Україна ще не зазнавала такої великої втрати» [5]. Втрата була тяжкою, адже ще 8 червня 1895 р. Михайло Драгоманов був із студентами в аудиторії. Останні, звичайно, помітили, що виглядав він хворобливо, був блідим та кашляв. Професор вибачався перед студентами за те, що в наступну суботу він не зможе читати лекцію. Справа в тому, що він занедужав та ще й діти розболілися. Свою відсутність наставник пояснював і тим, що він обраний членом Комісії по впорядкуванню Народної бібліотеки. Навіть в останні дні свого життя, будучи вже тяжко хворим, Драгоманов переймався долею цієї бібліотеки, яка була в занедбаному стані «похожа на хаос» [6].

Мине кілька днів і студенти університету будуть назавжди прощатися із своїм учителем... Доктор Б. Мінчєс напише про цей день із сумом: «...вулиця була повна людей, довгим ланцюгом стояли студенти, розділені по курсах, несли вінки, усі були в жалобі. Студенти несли домовину на руках на переїзді і не зважаючи на те, що розпочався сильний дощ, а потім сильний град, як куряче яйце, вони не поклали домовину на катафальт» [7]. Дивно, що навіть природа так незвично прощалася з Михайлом Драгомановим. Всі помітили, що коли в загальному плачу спустилися домовину, дощ стих та визирнуло сонце, освітлюючи панораму Балканських гір.

Втрата дорогої серцю людини похитнула здоров'я Людмили Михайлівни. Постало багато проблем сімейного характеру, якими раніше переймався її чоловік. Велику допомогу їй надавали друзі та соратники. М. Павлик нагадав всім, хто знав Драгоманова, що він помер передчасно і залишив без засобів до життя жінку та двох малолітніх дітей. М.П. Драгоманов віддав своє життя на користь народові. Він навіть не

захотів прийняти болгарське громадянство, хоч добре знав, що тільки так його рідні могли б мати право на пільги і поміч від Болгарії. Ректор Вищої школи Д. Агула повідав, що він особисто запитував Драгоманова, чому той не приймає болгарського громадянства, а у відповідь він тільки заплакав. То плакала душа за Батьківщиною.

Свідомі українці, його справжні друзі, переймалися питанням перепоховання тіла М.П. Драгоманова «у той вільний куточок – у Львів», доки не стане можливим перевезення його тіла до вільного Києва. Зауважимо, що у Софіївському архіві Драгоманова є офіційна довідка-відмова цивільної санітарної дирекції м. Софії від 3 вересня 1895 р. дати дозвіл на перевезення останків М. Драгоманова до Львова.

Найважливішою проблемою після смерті М.П. Драгоманова, яка потребувала негайного вирішення, було збереження творчого надбання та бібліотеки видатного політичного і громадського діяча. М. Павлик вказував, що після Михайла Петровича залишилася доволі велика і добірна бібліотека. Можливо б знайшлися багаті русини, котрі купили б у сім'ї цю бібліотеку та перевезли її у Львів. Це було б велике джерело науки про Україну, з якого б черпали знання і професори, і студенти, і широка громада.

Дружина М.П. Драгоманова після смерті чоловіка як ніхто переймалася цією проблемою. У листі до М. Павлика про видання творів М. Драгоманова, а також з приводу бібліотеки від 8 (20) серпня 1895 р. вона пише: «...мені здається, що зробимо помилку, коли будемо перекладати його російські твори: на скільки я знаю, всі його публіцистичні роботи, а також і наручні, друковані в російських журналах були предназначені для общеруської публіки, для її виховання, для того, щоб вона оглянулася на себе і щоб знала, що під її царем не все стоїть благополучно, і що щось треба робити, щоб було краще» [8]. Людмила Михайлівна радила видавцю зробити з російських праць один окремих том, а щодо праць, які друкувалися іноземною мовою, то їх можна перекласти на українську.

Вона була дуже схвильована тим, що не може бути там, де видаватимуться праці М.П. Драгоманова – у Львові. Переймалася й тим, що влаштуватися у Львові, мабуть, не зможе, а також турбувалася за дітей, адже Зоря та Рада «...на моїх руках, і хотілося б їх вихопити із того смутку, в котрім вони обоє тепер, і поставити їх на ноги – тільки об тому і думаю і вдень, і вночі...» [9].

Незабаром після смерті чоловіка ще одне випробування випало на долю Людмили Михайлівни та її дітей. Померла мати Михайла Петровича – Єлизавета Іванівна (1821 р. народження). Їй навіть не говорили про смерть сина. Доброта, чуйність, співчуття вилились в одному рядку її листа до М. Павлика: «Жалко страшенно мені її – вона його так любила» [10].

16 (28) серпня 1895 р. Людмила Драгоманова написала чергового листа до М. Павлика, де розповідала про те, за яких умов вона повернулася б до Росії. «...Павлику, я хочу і можу тільки повернутися туди як жінка Драгоманова, маючи можливість шанувати пам'ять свого чоловіка і батька наших дітей, а не з тим, щоб перед начальством одректись од того, з чім я прожила усе своє життя» [11]. У той час Л. Драгоманова не мала ні матеріального достатку, ні міцного здоров'я, ні душевного спокою, однак розуміла, що дітям треба дати хорошу освіту й матеріальний добробут. Вона обмірковувала питання бібліотеки і схилилася до того, що її слід віддати на збереження до Софіївської університетської бібліотеки на три роки, а за цей час вирішила б, що робити з нею далі. Адже потрібно було наймати дві хати, а платити за квартиру ставало все важче (130 фр.) [12]. Це при тому, що сімейний бюджет становив лише 100 фр. У листі М. Павлику від 28 серпня 1895 р. вона написала: «На Зорю дістала од одних приятелів з Парижа грошей на 6 місяців і спровадила його в Женеву, бо тут мені було важко управитись з ним. Він вже навчається там у коледжі» [13]. Наскільки було тяжким фінансове становище сім'ї Драгоманових вказує той факт, що

вона просила М. Павлика нагадати І. Франку про 150 фр., які він обіцяв Михайлу Петровичу повернути, коли стаття у «Болгарському Збірнику» буде надрукована.

У листопаді 1895 р. Людмила Драгоманова приводила в порядок могилу чоловіка, ставила огорожу та другий хрест і, як вона зазначала, «на душі стало спокійніше». З цього часу вона розбирала та впорядковувала архів Драгоманова, нерідко лягала спати о другій годині ночі. Вдова переконливо проситла М. Павлика поки що друкувати переписку особисто його та І. Франка з М.П. Драгомановим, бо друкувати переписку з іншими галичанами ще зарано [14].

Напередодні нового року Людмила Михайлівна написала чергового листа М. Павлику. В ньому вона повідомила, що відіслала листи, які свого часу отримав М.П. Драгоманов від І. Франка і того ж М. Павлика на домашню адресу останнього. Літературний фонд призначив їй пенсію в 300 руб. на рік, а не 1000, як було раніше обіцяно [15]. Незважаючи на матеріальну скруту, Людмила Драгоманова послала М. Павлику 10 руб. на паливо, бо він хворів і ледь зводив кінці з кінцями. Зараз вона може собі це дозволити, оскільки перед святами чоловік Олі (Олени Пчілки), батько Лесі Українки Петро Косач, прислав їй 200 руб. [16].

Опрацьовуючи архів Драгоманова, Людмила Михайлівна виявила близько 100 ненадрукованих творів покійного чоловіка різними мовами. Добре було б їх надрукувати, але ця робота потребувала великих коштів. У березні 1896 р. М. Павлик отримав від неї листа, де вона написала: «...дивуюся тільки собі, як можна було пережити таке і ще жити. Кілька днів тому їздили ми з Радою до НЬОГО (написано великими буквами – прим. автора), посадили три дерева. Упорядкували могилу, все легше знати, що вона там не закинута» [17]. Вона переймалася долею бібліотеки М.П. Драгоманова, не хотіла продавати те, що було зібрано та зроблено найдорожчою людиною, хоча бібліотеку оцінювали в 7500 фр. Для неї краще було б, якби бібліотеку чоловіка передали у Львів, але, звичайно, за певну плату [18].

19 травня 1897 р. Людмила Драгоманова в листі до М. Павлика висловлювала свої власні думки щодо видання фольклорних праць М. Драгоманова. Вона повідомляє адресата, що цілісно зібраних праць немає, вони розпорошені, однак план видання вона підтримує. Радить звернутися за допомогою до Ф. Вовка, готова передати відбитки праць, які надруковані в журналі «Киевская Старина» [19]. Вона зізнавалася М. Павлику, що чим гірше почуває себе, тим більше «...топить своє горе в малюванні». Повідомляла про виставку картин та про особисто її роботи, «які Іван (йдеться про зятя – прим. автора) силою взяв для експозиції. Кажуть, якби була десять років тому почала писати, може була б знаменитою художницею» [20].

Надалі М. Павлик змінив адресата, адже Людмила Михайлівна переїхала жити до Києва. На початку ХХ ст. з Болгарії на його адресу надходили листи вже від доньки М.П. Драгоманова – Лідії Михайлівни Драгоманової (Шишманової). У Болгарії вона вийшла заміж за професора Софійського університету Івана Шишманова, болгарського національного діяча, письменника та історика. Він був студентом М.П. Драгоманова. Його перу належать численні солідні праці про Україну, переклади творів Шевченка на болгарську мову. Іван Шишманов походив з давнього роду болгарсько-македонського царя Шишмана. Його доля буде пов'язана також з Україною, хоч і тимчасово. Зокрема, у 1918 р. він стане амбасадором Болгарії в Українській державі.

У березні 1901 р. донька Драгоманова дякувала М. Павлику за видання творів батька. Лідія дуже турбувалася за маму, бо про те, що відбувалось у Росії у цей час, їй було невідомо [21]. Лист-подяка М. Павлику «за брошуру про тата» надійшла також з Болгарії від Лідії Шишманової 24 липня 1902 р. Переписка продовжувалася і в наступні роки.

Цікавим, на нашу думку, є лист Лідії Шишманової з Софії до К. Студинського у Львів з пропозицією передати архів М. Драгоманова Науковому товариству ім. Т. Шевченка, який датований 29 грудня 1928 р. Після смерті свого чоловіка дочка

М.П. Драгоманова пропонувала купити архів, де були батькові матеріали, а також її мемуари (понад 500 сторінок), які вона писала 6 років [22].

Однак незрозуміло, за яких обставин Лідія Михайлівна передала архів Болгарській Академії наук, а частину архіву у неї купив Український Науковий Інститут у Варшаві. Архівні матеріали, що містяться у фонді Івана Шишманова у Болгарській Академії наук, проливають світло на питання, чому архів М.П. Драгоманова, про який так турбувалася Людмила Михайлівна, не потрапив до Львова чи до Києва. У фонді збереглися документи, які засвідчують, що бібліотекою Драгоманова зацікавився відомий український меценат Василь Васильович Тарновський-молодший ще у той час, коли дружина М.П. Драгоманова жила у Софії і особисто вирішувала долю архіву. Він хотів купити його для Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Посередником був Володимир Озеркевич. 4 жовтня 1897 р. Михайло Павлик написав, що Тарновський дійсно зацікавився бібліотекою, яку перший оцінив у суму 3500 руб. Залишається тасмницею, чому український меценат не купив бібліотеку. Проте, в архіві М.П. Драгоманова знаходиться офіційний лист ректора Вищого училища в Софії Івана Георгова до Людмили Драгоманової, де вказувалося, що училище купує у неї бібліотеку за 10 тис. левів, а ще до того, у 1899 р. вона отримає 2 тис. [23]. Людмила Михайлівна погодилась продати бібліотеку, але не всю, залишивши її частину дочці та зятю Шишмановим. У Софіївському університеті бібліотека М. Драгоманова становить 4350 томів унікальних видань, більшість яких він привіз із Києва, а вже решту купував в еміграції.

Зазначимо, що доля бібліотеки М.П. Драгоманова була об'єктом уваги владних структур за радянських часів. Так, у 1958 р. Болгарія подарувала Москві частину архіву М.П. Драгоманова (181 одиниця зберігання), яка раніше знаходилась у фондах Софіївської бібліотеки. Серед них рукописи «Колокола» Герцена і Огарьова. Оригінали цих матеріалів подарував Драгоманову син Герцена Олександр ще у Женеві. Саме ці унікальні архівні матеріали потрапили до Державної бібліотеки імені В. Леніна у Москві. Отже, наразі матеріали бібліотеки Михайла Драгоманова знаходяться на території Болгарії, Польщі та Росії. Це є свідченням того, що з різних причин Україна втратила глибоке джерело знань та літературно-наукове надбання визначного українського науковця та політичного діяча, яке мало б належати Україні та її народу.

Київський період життя та діяльності Людмили Драгоманової після еміграції, на жаль, є малодослідженим. Аналіз архівних документів, особливо переписки з друзями та соратниками М.П. Драгоманова, є переконливим доказом того, що Людмила Михайлівна повернулася з еміграції в Україну не одразу ж після смерті чоловіка, а у 1898 р. разом із сином Світозаром. У фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві міститься Довідка Київського губернського жандармського управління про сина М. Драгоманова, яка повідомляє: «Драгоманов Світозар Михайлович, дворянин, службовець у Всеросійському земському союзі, 30 років, проживає у будинку №14, кв. 4, по Паньківській вулиці м. Києва» [24]. (На жаль, у 2002 р. цей будинок, побудований у 1890 р. за проектом Герденіна, було знесено. – Прим. авт.). За цією адресою мешкала в Києві і його мати Людмила Михайлівна, якій власне і належало це помешкання. В документі повідомляється, що у 1910 р., будучи студентом Київського комерційного інституту, на його ім'я із-за закордону був надісланий анкетний листок Української соціал-демократичної робітничої партії, членом якої він був. У ніч на 23 листопада 1910 р. в квартирі Драгоманова був зроблений обшук та знайдено велику кількість забороненої літератури. Він був затриманий, а потім звільнений [25].

Менша донька Людмили Михайлівни та Михайла Петровича Драгоманових Аріадна – Рада (1878 – 1954) вийшла заміж за Івана Труша (1869 – 1941), українського художника, майстра пейзажу та портрету, мистецького критика та організатора

мистецького життя в Галичині. Перше знайомство Івана Труша з майбутньою дружиною Аріадною Драгомановою відбулося в будинку літературного критика Михайла Павлика. Він побачив її на фотографії з двоюрідною сестрою – юною Лесею Українкою і захопився, а потім закохався. Аріадна отримала добру освіту в Софії, а також у паризькому університеті Сорбонна. Вона добре грала на фортепіано. Їх кохання дивувало рідних, друзів, навіть стимулювало навчання. Одружилися вони тоді, коли Раді було 25 років, а Івану Трушу – 35.

Людмила Михайлівна Драгоманова, повернувшись до Києва, стала свідком та учасником бурхливих революційно-демократичних подій 1905 – 1907 рр., а також національно-демократичних перетворень в Україні в 1917 р. Вона працювала в «Просвіті», в Українському клубі, боронила українське слово та українську ідею. У період діяльності Центральної Ради отримувала пенсію від уряду. Померла Людмила Драгоманова 16 травня 1918 р., похована на Байковому кладовищі в м. Києві.

1. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885). В 2-х томах. – К., 1995. – Т. 2. – С. 2 – 66
2. Там само. – С. 407.
3. Там само. – С. 435.
4. Центральний державний архів літератури та мистецтва (м. Москва) – Ф. 1065. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 2.
5. Народ (Львів). – 1895. – № 12. – 15 червня. – С. 200.
6. Спогади І. Димитрова. про останню лекцію, прочитану М. Драгомановим. – Там само. – С. 184 – 185.
7. Замітка Б. Мінца про похорони М. Драгоманова. – Там само. – С. 186.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 163 – 164.
9. Там само. – Арк. 164.
10. Там само.
11. Там само. – Арк. 86 – 87.
12. Там само.
13. Там само. – Арк. 90 – 91.
14. Там само. – Арк. 67 – 68.
15. Там само. – Арк. 122 – 123.
16. Там само. – Арк. 119.
17. Там само. – Арк. 109 – 110.
18. Там само.
19. Там само. – Арк. 144 – 146.
20. Там само.
21. Там само. – Спр. 235. – Арк. 23 – 24.
22. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 199 – 200.
23. Хорунжий Ю. Болгарські сліди Драгоманова // Дзеркало тижня. – 2002. – № 19 (394). – 25 – 31 травня.
24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 601. – Арк. 38 – 39.
25. Там само.